

معرفی حوزه‌های علمیه معاصر شیعه لبنان

چکیده: در طول تاریخ، حوزه‌های علمیه پاسداری از فرهنگ و اندیشه شیعه را بر عهده داشته‌اند. بعد از دو حوزه علمیه قم و نجف، حوزه‌های علمیه شیعه در لبنان حائز اهمیت هستند. نویسنده در نوشتار حاضر به معرفی حوزه‌های علمیه لبنان، مؤسسان، نظام آموزشی و اهداف آن‌ها، اقدام نموده است. وی با برشمردن نقطه ضعف‌های این حوزه‌ها و ارائه راهکارهایی برای رشد آن‌ها، نوشتار خویش را به پایان می‌رساند.

کلیدواژه: حوزه‌های علمیه لبنان، حوزه‌های علمیه شیعه، معرفی حوزه‌های علمیه.

اشاره

در طول تاریخ حوزه‌های علمیه عهده‌دار پاسداری از فرهنگ و اندیشه شیعه بودند. آشنایی با حوزه‌های علمیه شیعه در لبنان بسیار حائز اهمیت است، زیرا این حوزه بعد از دو حوزه مهم نجف و قم، از پیشینه و اهمیت زیادی برخوردار است. ورود تشیع به لبنان به صورت عام و جبل عامل به صورت خاص، از مسائل مبهم تاریخی است و مصدر و مرجعی که بتواند تاریخ دقیق و روشنی در این موضوع ارائه دهد وجود ندارد.^۱

پیشینه تشیع در لبنان

پیشینه جغرافیایی تشیع در لبنان به منطقه جبل عامل بازمی‌گردد. برخی تشیع لبنان را به زمان فتح منطقه شامات ربط می‌دهند. بدین بیان که در فتح شامات، قبیلۀ خزاعه شرکت و به محبت و پیروی از امام علی (ع) شهرت داشته‌اند.^۲ این اندیشه به صورت کامل‌تر در نظریه آن دسته از اندیشمندان که تشیع لبنان را به ابوذر نسبت می‌دهند ظهور یافته است. برخی اندیشمندان شیعه در منطقه جنوب لبنان بر این باورند که شیعه در لبنان، از جوامع دیگر اسلامی به استثنای حجاز کهن‌تر است. ایشان تأسیس شیعه جبل عامل را به ابوذر غفاری نسبت می‌دهند^۳ و ظاهراً علامه حر عاملی بر این باور بوده است.^۴ دو

مسجد با قدمت تاریخی در جبل عامل، واقع در روستای میس الجبل و روستای صرفند، مؤید این نظریه است. البته این نظریه محل تأمل برخی از عالمان بوده است،^۵ به طوری که برخی این نظریه را با دلایل قوی رد کرده‌اند.^۶

آنچه درباره گرایش شیعی مردم لبنان مسلم است، زوال حکومت اموی در سال ۱۲۸ هجری و دور شدن مرکز حکومت و خلافت از شام و همچنین تشکیل دولت‌های شیعی فاطمیان در مصر و شام (۲۹۷-۵۷۶ هجری) و حمدانیان در حلب (۲۹۳-۳۹۴ هجری) است.^۷ برخی اندیشمندان در تحقیقات خود، دولت‌های شیعی را عامل گرایش منطقه جبل عامل و لبنان به مذهب تشیع دانسته‌اند.^۸

جامعه شیعه لبنان، از قرن سوم هجری به بعد در جبل عامل و بخش شمالی دره بقاع، طرابلس و کسروان ساکن بودند، اما در پی استیلای صلاح‌الدین ایوبی بر سوریه و حاکمیت حکام ایوبی، شیعیان ناچار شدند از منطقه شمالی لبنان به مناطقی کوچ کنند که امروز نیز همچنان در آن ساکن هستند.^۹

۵. سیدمحمد صدرهاشمی، نهضت علمی جبل عامل: فزای از تاریخ شیعیان لبنان، ص ۲۷.

۶. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۱۶.

۷. سیدمحمد صدرهاشمی، نهضت علمی جبل عامل: فزای از تاریخ شیعیان لبنان، ص ۲۷.

۸. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۳۸.

۹. جواد بولس، تاریخ لبنان، ص ۲۶۵.

۱. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۷.

۲. عمرو یوسف، صفحات من ماضی الشیعة و حاضرهم فی لبنان، ص ۱۳.

۳. عبدالوهاب فراتی، نقش امام موسی صدر در ارتقای جایگاه شیعه در لبنان، ص ۲۱۵.

۴. فیصل کاظمی، نگاهی گذرا به لبنان، ص ۱۲.

فعالیت‌هایش تقویت شده و اکنون در هر مرحله تحصیلی، بیش از ۶۰ طلبه دارد. مدرسه همچنین مجله‌ای علمی با نام رساله النجف دارد.^{۱۵}

۲ - ۴. حوزه علمیه امام جواد در بیروت (برادران) - حوزه الإمام الجواد

شیخ یوسف سبیتی یکی از فارغ‌التحصیلان حوزه علمیه قم، بعد از بازگشت به لبنان ۱۹۸۶م حوزه علمیه امام جواد را در بیروت تأسیس کرد. دروس حوزه از ساعت ۶:۳۰ صبح شروع می‌شود و سالانه حدود ۳۵ تا ۵۵ طلبه در این مدرسه تحصیل می‌کنند. تمام مراحل حوزوی در این مدرسه تدریس می‌شود و مخارج مدرسه از راه حقوق شرعی تأمین می‌شود.^{۱۶}

۳ - ۴. حوزه علمیه امام حجت در بیاض^{۱۷} جبل عامل (برادران) - حوزه الإمام الحجّة

شیخ ابراهیم سلیمان بیاضی که از بزرگان علم و تقوی بوده و در نجف تحصیل نموده است. در سال ۱۹۹۱م در شهر بیاض این حوزه را تأسیس کرد. ایشان اکنون نزدیک هشتاد و پنج سال عمر دارند (حفظه الله) و همواره بر اهمیت و نقش حوزه‌های علمیه در رسالت و وظایف شرعی شیعیان تأکید دارند. شروع فعالیت این حوزه در منزل شخصی ایشان با تدریس دروس حوزوی بوده که در سال ۱۹۹۱م با ساخت مدرسه‌ای با دو ساختمان و هر کدام با سه طبقه فعالیت رسمی خود را آغاز کرده است.

این حوزه در دو سطح مقدمات و سطح طلبه دارد که طلبه بعد از گذراندن سطح برای ادامه تحصیل در بحث خارج به نجف یا قم مراجعت می‌کند. این حوزه فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی داشته و هر سال تنها بیست طلبه پذیرش دارد.^{۱۸}

۴ - ۴. حوزه علمیه امام حسن مجتبی در بعلبک بقاع (برادران) - حوزه الإمام الحسن المجتبی

این حوزه، دومین حوزه شیعی بعلبک است که شیخ مهدی سلیمان یحقوقی در سال ۱۹۹۷م تأسیس کرد. در این حوزه افزون بر دروس حوزوی، برخی مواد درسی فرهنگی اجتماعی نیز تدریس می‌شود. هر چند مؤسس این حوزه از فارغ‌التحصیلان حوزه علمیه قم است، ولی این حوزه در واقع به درخواست آیت الله سید محسن حکیم تأسیس شده است و به مجلس اعلا شیعیان لبنان و حوزه علمیه نجف مرتبط است. تمام سطوح حوزوی در آن تدریس می‌شود و تعداد طلاب آن بیش از ۴۰ نفر است.

پیشینه حوزه علمیه شیعه در لبنان

پیشینه حوزه‌های علمیه لبنان به سال ۷۶۰ ق برمی‌گردد. اولین حوزه علمیه به دست شیخ اسماعیل جزینی در شهر جزین بنا شد.^{۱۹} هر چند این تأسیس، اولین حوزه علمیه لبنان نبود، ولی در لبنان علمای بزرگی ظهور کردند که به مراحل عالی اجتهاد و فقاہت رسیدند و فقه و کلام و حدیث شیعه را قوت بخشیدند.

امروز لبنان کشوری است که شیعیان از اکثریت نسبی برخوردارند و در سطوح علمی و دینی و فرهنگی، همگام با شیعیان ایران یا عراق به فعالیت‌های مؤثر و مفید اشتغال دارند. حوزه‌های علمیه لبنان هر چند فعالیت مستمر چشمگیری^{۲۰} ندارند، ولی همواره در مناطق مختلف لبنان فعال بوده و به تربیت عالمان و مبلغان مکتب اهل بیت مشغول هستند. معرفی حوزه‌های علمیه معاصر شیعه لبنان، نیازمند پژوهش میدانی وسیعی بود که وقت و توان وسیعی می‌طلبید. با شروع کار میدانی در این حوزه با کتابی با عنوان الحوزات الشیعیة العاصرة بین مدرستی النجف و قم، لبنان نمودجاً^{۲۱} برخوردیم. در این تحقیق نوشتار در کنار پژوهش میدانی خود، از این کتاب نیز بهره برده‌ام.^{۲۲} پژوهش حاضر به بررسی و معرفی حوزه‌های علمیه و مؤسسان و نظام آموزشی و اهداف آن پرداخته است.

حوزه‌های علمیه معاصر لبنان

حوزه‌های علمیه معاصر لبنان که در حال حاضر فعال بوده، در دو سطح برادران و خواهران به تربیت مبلغ و مدرس اشتغال دارد در ادامه به معرفی کوتاهی از این حوزه‌های علمیه می‌پردازیم.

۱ - ۴. حوزه علمیه النجف الأشرف در حاریص^{۲۳} جبل عامل (برادران) - حوزه جامعة النجف الأشرف للعلوم الدینیة

شیخ محمد الفقیه در سال ۱۹۸۹م بعد از رجوع از نجف این حوزه را تأسیس کرد و به وضوح اعلام داشت که این حوزه به حوزه علمیه نجف منتسب است و طبق روش آموزشی حوزه‌های علمیه کلاسیک اداره می‌شود. این حوزه ابتدا در منزل شیخ مفید در صور آغاز به کار کرد تا اینکه در سال ۱۹۹۹م به ساختمان جدید منتقل شد. ساختمان جدید حوزه دارای پنج طبقه و دو سالن اجتماعات و اتاق‌هایی برای طلاب و استادان است. این مدرسه بعد از انتقال به ساختمان جدید،

۱۰. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۹۷.

۱۱. منظور از فعالیت مستمر این است که حوزه علمیه با وفات مؤسس آن از فعالیت باز نماند و فعالیت آن منوط به حضور و مدیریت مؤسس نباشد. مؤلف

۱۲. این کتاب در اصل پایان‌نامه مقطع دکتری شیخ فیصل الخالدی الکاظمی است که در سال ۲۰۱۰ میلادی با امتیاز خوب در دانشگاه اوزاعی دفاع و قبول شده و در سال ۲۰۱۱ میلادی در انتشارات محجّة البیضاء بیروت در ۵۰۲ صفحه به چاپ رسیده است (مؤلف).

۱۳. برخی استادان و مدیران مدارس، مثل شیخ یوسف سبیتی، صادق نابلسی و علی نورالدین مؤلف را به کتاب مذکور ارجاع دادند.

۱۴. حاریص روستایی در نزدیکی تبنین می‌باشد.

۱۵. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۴۴.

۱۶. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۴۶.

۱۷. روستایی در نزدیکی صور است.

۱۸. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۴۵.

۴-۵. حوزه علمیه امام صادق در صیدا (برادران) -

حوزه الإمام الصادق

علامه عقیف نابلسی در خانه خود به تربیت طلاب علوم دینی می‌پرداخت که سپس با حمایت رهبرانقلاب اسلامی ایران محلی برای این امر اجاره شد. اکنون با حمایت جمهوری اسلامی ایران این حوزه علمیه در ساختمان زیبایی موسوم به مجمع السیدة الزهراء در پنج طبقه، علاوه بر تربیت طلاب علوم دینی، به فعالیت‌های علمی، فرهنگی و اجتماعی نیز می‌پردازد. این حوزه بعد از حوزه ابوالفتح کراچی (م ۴۴۹ ق) اولین حوزه علمیه شیعی در صیدا است و با زعامت علامه نابلسی در صیدا فعالیت خوبی دارد. امتیازات این حوزه عبارتند از:

- این حوزه از مجموعه مؤسسات علمی و آموزشی و تربیتی تشکیل شده است که بر غنای علمی آن می‌افزاید.

- بخش اعظمی از طلاب این حوزه دانشگاهیان هستند.

- این حوزه ارتباط خوب و مناسبی با دانشگاه دارد.

- فعالیت‌های سیاسی و اجتماعی این حوزه طلبه‌ها را هوشیار و اجتماعی تربیت می‌کند.

- تشویق طلاب بر مناظرات و گفتگوهای علمی و سازنده.

- مسئولان این حوزه امیدوار هستند که مشکلات مالی این حوزه برطرف شود و نشاط اولیه خود را در صیدا احیا کند.

۴-۶. حوزه علمیه امام صادق در نبطیة جبل عامل (برادران) -

حوزه الإمام الصادق

اولین حوزه علمیه معاصر در نبطیة است که توسط شیخ عبدالحسین صادق تأسیس شده است، ولی اکنون به دلیل تأسیس و افتتاح حوزه علمیه اهل البیت در نبطیه، از سال ۲۰۰۱ م تعطیل است. این حوزه ۳۰ طلبه و ۷ استاد داشت و بحث خارج را استاد شیخ حسن رمیتی از فارغ‌التحصیلان حوزه علمیه قم به عهده داشت.

۴-۷. حوزه علمیه امام علی در بیروت (برادران) - حوزه الإمام علی

این حوزه به درخواست آیت الله بهجت و به دست علامه سیدجعفر مرتضی در ساختمانی چهار طبقه در همسایگی سفارت جمهوری اسلامی ایران در بیروت، در منطقه بئر حسن و در سال ۲۰۰۰ م تأسیس شد. طلاب این حوزه قبل از جنگ ۳۳ روزه بیش از تعداد امروزی بود. اکنون در این حوزه ۴۰ نفر به تحصیل علوم دینی مشغول هستند. هم‌جواری این حوزه با سفارت جمهوری اسلامی ایران در بیروت، موجب شده است که رفت و آمد به این حوزه مشکل باشد. در این مدرسه به روش‌های سنتی قم و نجف تأکید می‌شود.

۴-۸. حوزه علمیه امام منتظر در بقاع (برادران) - حوزه الإمام المنتظر

این مدرسه توسط دبیرکل سابق حزب الله شهید سیدعباس موسوی با حمایت امام موسی صدر و علامه فضل الله و به درخواست

سیدمحمدباقر حکیم در سال ۱۹۷۸ م تأسیس شد. در سال ۱۹۸۷ م ساختمان جدید و زیبایی در بلندی مشرف به بعلبک ساخته شد، ولی در نبود حامیان و مؤسس مدرسه، رو به ضعف نهاد. سیدحسن نصرالله از طلاب این مدرسه علمیه بوده است.^{۱۹}

این حوزه اولین‌هایی را به خود اختصاص داده است. اولین حوزه منطقه بعلبک. اولین حوزه‌ای که توسط امام موسی صدر و علامه فضل الله حمایت می‌شد. اولین حوزه‌ای که به سفارش مرجع تقلید شیعی تأسیس شده و حوزه‌ای است که قسمتی از ساختمانش در اثر اصابت موشک آسیب دیده است.

۴-۹. حوزه علمیه امام مهدی در برج البراجنه بیروت (برادران) -

مدرسة الإمام المهدی

مدرسه امام مهدی توسط سیدحسن شیرازی در سال ۱۹۷۱ م تأسیس شد. این مدرسه حدود چهل نفر طلبه داشته است و اولین مدرسه‌ای بود که در بیروت توسط یک غیرلبنانی تأسیس شد. این مدرسه بعد از شهادت مؤسس آن در بیروت در سال ۱۹۸۰ م بسته شد.

۴-۱۰. حوزه علمیه امام مهدی در صدیقین^{۲۰} جبل عامل (برادران)

حوزه الإمام المهدی

این حوزه علمیه بیشترین تأثیر را در جنگ‌های داخلی و اوضاع سیاسی امنیتی لبنان داشته است، به طوری که در طول فعالیتش، شدت و ضعف‌هایی را تجربه کرده و نهایتاً از فعالیت بازمانده است.

شیخ عبدالمنعم منها بعد از چند ماه حضور در نجف اشرف، به همراه علامه فضل الله در سال ۱۹۶۵ م به لبنان باز می‌گردد و در حوزه علمیه نبعه، همراه علامه فضل الله بوده است. در سال ۱۹۷۵ که جنگ داخلی لبنان در گرفت، شیخ عبدالمنعم منها به روستای خود صدیقین، رجوع می‌کند و آنجا مدرسه علمیه امام مهدی را تأسیس می‌کند، ولی این مدرسه در کمتر از دو سال، به دلیل فعالیت‌های سازمان‌های فلسطینی و صدیقین و حمله‌های نیروهای اسرائیلی به آنها بسته می‌شود.

در سال ۱۹۸۲ م این مدرسه با حمایت کامل جمهوری اسلامی ایران، تجدید بنا شده و فعالیت خود را از نو شروع می‌کند و بعد از تأسیس حزب الله در لبنان، این مدرسه پناهگاه مجاهدین حزب الله می‌شود که روزانه به درس و بحث اشتغال داشتند و شب‌ها همگام مجاهدین بر علیه دشمن اسرائیلی مجاهده می‌کردند. این مدرسه ۳۳ شهید را در راه مقاومت اسلامی تقدیم کرده است.^{۲۱}

۱۹. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۳۳.

۲۰. صدیقین روستایی در صور است.

۲۱. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۳۲.

منتقل شدند و در سال ۱۹۹۰م دوباره به شرقیه رجوع کردند. این مدرسه سالانه ۱۰۰ طلبه داشت که از سوی علامه فضل‌الله و حجت‌الاسلام اختری سفیر وقت جمهوری اسلامی ایران در دمشق حمایت مالی می‌شد. این مدرسه از سال ۲۰۰۵م به دلیل تغییر سفیر ایران در دمشق و قطع حمایت‌های مالی از طرف ایشان از فعالیت باز مانده است.^{۲۷}

۱۶- ۴. حوزه علمیه حبوش^{۲۸} در نبطیه جبل عامل (برادران) - الحوزة الدينية حبوش

سید علی مکی الحبتوشی این مدرسه را در سال ۱۹۸۷م در نبطیه تأسیس کرد و مدرسه فعالیتش را با ۲۰ طلبه آغاز کرد. این مدرسه در سال ۱۹۹۵م به حبوش منتقل شد. این مدرسه در حبوش افزون بر تربیت طلاب و علماء به فعالیت‌های فرهنگی و اجتماعی نیز مشغول است. شرط ورود به این مدرسه دارا بودن مدرک دیپلم می‌باشد.^{۲۹}

۱۷- ۴. حوزه علمیه السیده الزهراء در بعلبک (خواهران) - حوزة السيدة الزهراء

این حوزه اولین حوزه علمیه خواهران در لبنان است که توسط شهید سیدعباس موسوی در سال ۱۹۷۹م تأسیس شد. اهتمام این حوزه به تربیت زن مسلمان نمونه بوده است. وجود خوابگاه خواهران این حوزه را از دیگر حوزه‌های خواهران متمایز کرده است و از همه مناطق لبنان و حتی از سوریه برای تحصیل به این مدرسه می‌آیند. تعداد طلبه‌های این بین ۵۰ و ۶۰ نفر در نوسان است.^{۳۰}

۱۸- ۴. حوزه علمیه سیدالشهداء در بئرالسلاسل^{۳۱} جبل عامل (برادران) - حوزة سيد الشهداء

این حوزه توسط شیخ فادی سعد تأسیس شد. تعداد طلاب این حوزه ۵۰ نفر است که در تمام مراحل حوزوی از مقدمات تا بحث خارج در تحصیل هستند. بحث خارج اصول را شیخ فادی سعد و بحث خارج فقه را سید لؤی نورالدین ارائه می‌دهند. تلاش شیخ فادی سعد بر این است که حوزه سیدالشهداء از نظر علمی متمایز باشد و هر سال به طلبه ممتاز که حضور علمی خوبی داشته باشد، جایزه مناسبی داده می‌شود. نیز هر سال مدیر حوزه، نقاط منفی و مثبت سال تحصیلی گذشته را یادآور می‌شود.^{۳۲}

۱۹- ۴. حوزه علمیه سیده زینب در صیدا (خواهران) - حوزة السيدة زینب للشریعة الإسلامية

این حوزه از فعالیت‌های مجمع سیده زهراء علامه عقیف نابلسی

۱۱- ۴. حوزه علمیه اهل البیت در بنت جبیل جبل عامل (برادران) - حوزة اهل البیت

این حوزه، اهل البیت نام دارد و از سال ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶م مدیریت این حوزه با شیخ عبدالحسین صادق بود و تعداد ۳۰ طلبه و ۷ استاد در این مدرسه به تعلیم و تعلم مشغول بودند که به دلیل مسائل سیاسی تعطیل شده است.^{۳۳}

۱۲- ۴. حوزه علمیه اهل البیت در بنت جبیل جبل عامل (برادران) - معهد اهل البیت

این حوزه با نام معهد اهل البیت حد فاصل بنت جبیل و مارون الرأس واقع شده است که ۳۰ طلبه دارد. این مدرسه شرایط سختی برای تحصیل ندارد و بعد از جنگ ۳۳ روزه، اقبال زیادی از سوی جوانان به تحصیل در این مدرسه دیده می‌شود. مدیریت این حوزه با شیخ صالح فیاض است.^{۳۳}

۱۳- ۴. حوزه علمیه بشیر در تول^{۳۴} جبل عامل (برادران) - حوزة البشیر

این حوزه یکی از فعالیت‌های مجمع البشیرالدینی نبطیه است که تأسیس آن به درخواست علامه محمدمهدی شمس‌الدین در سال ۱۹۹۸م بوده است. این حوزه نیاز به خوابگاه برای طلاب مجرد دارد و از نظر مالی توان پرداخت شهریه به طلاب را ندارد. تعداد طلاب این حوزه بین ۳۰ تا ۵۰ نفر است.^{۳۵}

۱۴- ۴. حوزه علمیه ثقلین در حارة حریک بیروت (برادران) - حوزة الثقلین العلمیة

این حوزه در سال ۱۹۸۴م توسط سید عبدالکریم فضل‌الله در حارة حریک تأسیس شد و کلیه سطوح حوزوی تدریس می‌شد. این مدرسه سالانه ۲۵ نفر طلبه داشت، ولی از سال ۲۰۰۵م به دلیل فشارهای مالی و همچنین به دلیل تدبیر مالی برای تأسیس ساختمان جدیدی در شویفات از فعالیت بازمانده است. اکنون این حوزه در با فعالیت‌های درمانی و بهداشتی فعالیت دارد.

۱۵- ۴. حوزه علمیه جبل عامل در شرقیه^{۳۶} جبل عامل (برادران) - حوزة جبل عامل العلمیة

این مدرسه ابتدا در شهر غسانیه بوده که بعد به شهر شرقیه مقام النبی جلیل انتقال یافته است. این انتقال در اثر خواب یکی از مؤمنان آنجا بوده است. بین سال‌های ۱۹۸۸ و ۱۹۸۷م طلاب و استادان این مدرسه به دلیل جنگ داخلی دو گروه شیعی حزب‌الله و حرکت امل، به بیروت

۲۷. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۴۲.

۲۸. حبوش روستایی در شمال نبطیه است.

۲۹. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۴۳.

۳۰. همان، ص ۲۵۷.

۳۱. روستایی در جبل عامل است که بین شهبایه و تنین قرار دارد.

۳۲. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۴۹.

۲۲. همان، ص ۲۵۲.

۲۳. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۵۴.

۲۴. تول از توابع شقیف و نزدیک نبطیه است.

۲۵. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۴۸.

۲۶. یکی از روستاهای شقیف است که مزار شقیف نیز با بارگاهی در آن هست.

حوزه بعد از اتمام درس به یکی از کشورهای غربی سفر می‌کردند. در مرام‌نامه این حوزه هدف تأسیس این‌گونه بیان شده است که برخی از حوزه‌های لبنانی فقط لبنانی‌ها را می‌پذیرد و این حوزه در تأسیس حوزه‌ای برای عراقی‌های مقیم لبنان است. این حوزه بعد از وفات مؤسس تا سال ۲۰۰۳ م فعالیت داشت.^{۳۶} مواد درسی این حوزه فقه، سیره، عقائد، فن خطابه، درایه، علوم عربی، اخلاق و منطق است.

۲۴ - ۴. حوزه علمیه علوم دینی حبوش در جبل عامل (خواهران) - الحوزة الدینیة الفرع النسائی

این حوزه شعبه خواهران حوزه سیدعلی است. تعداد واحدهای درسی این حوزه ۲۲ واحد است و دوره تحصیل ۴ سال طول می‌کشد. این حوزه بزرگ‌ترین حوزه علمیه خواهران به شمار می‌رود و اکنون بیش از ۳۵۰ طلبه در آن تحصیل می‌کنند. بنا به گفته مدیر حوزه سیدعلی مکی، ۱۲ وسیله نقلیه برای انتقال خواهران طلبه از منزل به حوزه و بالعکس در نظر گرفته شده است.^{۳۷}

۲۵ - ۴. حوزه علمیه مؤسسه شرعی در بیروت (برادران) - المعهد الشرعی الإسلامی

این حوزه با نام المعهد الشرعی در لبنان فعالیت دارد و توسط مرجع دینی لبنان علامه سیدمحمد حسین فضل‌الله تأسیس شده است. این مؤسسه ابتدا در بیروت شرقی بوده که در خلال جنگ داخلی لبنان به حی‌السلم ضاحیه منتقل شد و ساختمان حوزه هم اکنون در منطقه بئر حسن بیروت و جنب شهرداری است.

حوزه علمیه مؤسسه شرعی اولین مدرسه علمیه در بیروت است و اکنون حدود ۱۰۰ نفر طلبه در حال تحصیل دارد و اکثر عالمان لبنان از فارغ‌التحصیلان این مدرسه می‌باشد. این مؤسسه با سابقه‌ترین مدرسه علوم در بیروت است و اکنون مدیریت حوزه با سیدحسین الماجد می‌باشد.

۲۶ - ۴. حوزه علمیه مؤسسه شرعی در بیروت (خواهران) - المعهد الشرعی الإسلامی

این حوزه دومین حوزه علمیه خواهران در لبنان است که توسط علامه فضل‌الله تأسیس شده است. هدف این حوزه تربیت خواهران مبلغ برای اصلاح خانه و جامعه است. هم اکنون ۶۰ خواهر طلبه به تحصیل اشتغال دارند و مدیریت حوزه به عهده شیخ علی منتش می‌باشد.

۲۷ - ۴. مرکز مطالعات اسلامی فقه آل‌البیت در بیروت (برادران) - حوزة مركز الدراسات الإسلامیة لدراسات لفقه آل‌البیت

این حوزه زیر نظر آیت‌الله قبلان رئیس مجلس اعلا شیعیان لبنان

است که در آن خواهران طلبه به تحصیل علوم دینی مشغول هستند. فارغ‌التحصیلان این مدرسه بیش از ۵۰۰ نفر هستند.

۲۰ - ۴. حوزه علمیه شهید ثانی در بیروت (برادران) - المعهد الشرعی الإسلامی الجعفری

این مؤسسه در ۱۹۷۱ م توسط سیدنسیم عطوی در برج البراجنه بیروت تأسیس شد. این مؤسسه ابتدا به صورت مرکزی برای تعلیم احکام دینی و اخلاقی برای جوانان بوده است که بعدها به صورت مدرسه علمیه کار خود را ادامه داد. این مؤسسه در دوران جنگ داخلی لبنان از برج البراجنه به منطقه جبل عامل انتقال یافت. اکنون این مدرسه در برخی شهرهای جنوب فعالیت دارد و به تربیت مبلغ و عالم پرداخته می‌پردازد.^{۳۳}

در نگاه کلی جنبه برگزاری دوره‌های آموزشی و فرهنگی برای جوانان در این حوزه بیش از حوزه علمیه بودن مطرح است. اکنون این حوزه دو شعبه در صرند و نبطیه دارد که شرح هر کدام در نوشتار آمده است.

۲۱ - ۴. حوزه علمیه شهید ثانی در جبل عامل (خواهران) - حوزة الشهيد الثانی

این حوزه از توابع حوزه‌های علمیه زیر نظر سیدنسیم عطوی است که تعداد طلبه‌های خواهران از نظر کمی، قابل قیاس با سایر حوزه‌های علمیه خواهران نیست، به طوری که کل طلبه‌های این حوزه ۱۸ نفر است.^{۳۴}

۲۲ - ۴. مدرسه علوم دینی در صور (برادران) - المدرسة الدینیة

در بین حوزه‌های علمیه معاصر لبنان، این حوزه مقدم بر سایر حوزه‌ها است و در سال ۱۹۶۰ م توسط شیخ موسی عزالدین تأسیس شده است. این حوزه یک سال بعد از تأسیس پذیرش طلبه داشته است. مدیریت این مدرسه از شیخ موسی عزالدین به سیدهاشم حسنی و از ایشان به علامه سیدمحمد حسین فضل‌الله منتقل شده است.

در این مدرسه از مرحله مقدمات و سطح تا بحث خارج فقه و اصول تدریس می‌شود. این مدرسه علوم دینی با اینکه قدیمی‌ترین مدرسه در بین مدارس معاصر لبنان است، ولی برخلاف عرف مدارس دینی لبنان که با وفات مؤسس، مدرسه بسته می‌شود، دایر است.^{۳۵}

۲۳ - ۴. حوزه علمیه علوم اهل‌البیت در بیروت (برادران) - حوزة العلمیة لدراسات علوم أهل‌البیت

مؤسس این حوزه و طلاب این حوزه عراقی‌های مقیم لبنان بودند. مؤسس حوزه شیخ علی بهادلی اهل عراق است. معمولاً طلاب این

۳۳. همان، ص ۲۳۰.

۳۴. همان، ص ۲۶۳.

۳۵. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۲۴.

۳۶. همان، ص ۲۵۰.

۳۷. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۶۲.

کرد. شیخ ناجی در حزب الله فعالیت فرهنگی دارد. این حوزه از روش قدما برای آموزش طلاب بهره می‌برد و اکنون ۵۰ نفر طلبه در این حوزه تحصیل می‌کنند.^{۳۲}

۳۳ - ۴. موسسه رسول اکرم وابسته به جمهوری اسلامی ایران در بیروت (برادران) - معهد الرسول الأكرم العالی للشریعة و الدراسة الإسلامية (الحوزه العلمیه ایرانیة)

این مدرسه علمیه نشانه ارتباط عمیق شیعیان لبنان، جمهوری اسلامی ایران و حوزه علمیه قم است. این مدرسه علمیه زیر نظر دفتر رهبر معظم انقلاب فعالیت و ارتباط تنگاتنگی با قم دارد. حوزه رسول اکرم دومین حوزه‌ای است که زیر نظر عالم غیرلبنانی فعالیت می‌کند. تعداد طلاب این مدرسه ۲۱۰ نفر است که در دوره‌های سطح یک تا چهار حوزه تحصیل می‌کنند. مدیرکل این حوزه که به حوزه خواهران و برادران اشراف دارد، شیخ مصطفی جعفرپیشه است. برخی معتقد هستند ماندگاری حوزه علمیه رسول اکرم منوط به قدرت شیعه و حزب الله در لبنان است.^{۳۳}

۳۴ - ۴. موسسه سیده نساء العالمین در بیروت (خواهران) - معهد سیده نساء العالمین الثقافی

این مؤسسه زیر نظر واحد فرهنگی حزب الله فعالیت می‌کند و ۱۸ شعبه در سراسر لبنان دارد. اهداف این معهد، شناخت معارف اسلام و مطالعات اخلاق و عقیده و سیره امامان است. بیشتر طلبه‌های این مؤسسه مادران و کسانی که ترک تحصیل کرده‌اند هستند. یکی از شعبه‌های بیروت این مؤسسه در مسجد القائم است.

۳۵ - ۴. حوزه علمیه انصار در جبل عامل (برادران) - المعهد الشرعی الإسلامي الجعفری

در سومین مدرسه علمیه‌ای که سیدنسیم عطوی تأسیس کرد، تمام مراحل حوزوی تدریس می‌شود. افزون بر درس و بحث‌های حوزوی و بحث خارج، این مدرسه در قالب اعزام مبلغ به سوریه و برخی اماکن شیعی فعالیت می‌کند.^{۳۴} فارغ‌التحصیلان این مدرسه در عرصه اجتماعی و علمی فعالیت زیادی دارند.

۳۶ - ۴. موسسه شرعی جعفری در مرکب^{۳۵} جبل عامل (برادران) - المعهد الشرعی الإسلامي

این مدرسه از مدارسی است که سیدنسیم عطوی در منطقه مرزی جنوب موسوم به مرکب در سال ۱۹۷۲ م تأسیس کرد و در سال ۱۹۸۴ م به منطقه انصار منتقل شد. از این حوزه اطلاعات دقیق و مشخصی وجود ندارد.

است و ساختمان بزرگ ۵ طبقه‌ای دارد که این ساختمان با تعداد اندک طلاب مناسبت ندارد. مدیر این حوزه شیخ ناجی درویش است. این حوزه تمام امکانات پیشرفت علمی طلاب اعم از کتابخانه مجهز و اتاق کامپیوتر و حجره‌های کافی و وسیع را داراست.^{۳۸}

۲۸ - ۴. مرکز مطالعات اسلامی فقه آل البیت در میس الجبل جبل عامل (برادران) - حوزه مركز الدراسات الإسلامية لفقه آل البیت

با وجود مسجدی منسوب به ابوذر غفاری در این منطقه، این حوزه اولین فعالیت حوزوی بعد از محقق میسی (۹۳۸ ق) است. که زیر نظر آیت الله قبلان به مدیریت شیخ أحمد قبلان فرزند آیت الله قبلان فعالیت دارد. این حوزه در واقع شعبه دوم حوزه بیروت است که بعد از افتتاح این حوزه، سیدنسیم عطوی، طلاب مدرسه مرکب را تشویق کرد که در این حوزه ادامه تحصیل دهند.^{۳۹}

۲۹ - ۴. موسسه السیده الزهراء وابسته به جمهوری اسلامی ایران در بیروت (خواهران) - معهد السیده الزهراء العالی للشریعة و الدراسات الإسلامية

این حوزه در سال ۱۹۸۵ م تأسیس شده و شعبه خواهران حوزه رسول اکرم است. بعد از جنگ ۳۳ روزه تعداد خواهران طلبه در این حوزه بیشتر شده است و هم اکنون بیش از ۳۸۰ طلبه در این حوزه تحصیل می‌کنند. ساختمان این حوزه در همسایگی حوزه رسول اکرم در منطقه حارة حریک بیروت است و مدیریت آن را سیده حاجیه زهرا ملدان می‌باشد.

۳۰ - ۴. موسسه السیده خدیجة الکبری در صور (خواهران) - معهد السیده خدیجة الکبری للعلوم الإسلامية

این حوزه دومین حوزه علمیه‌ای است که توسط علامه فضل الله تأسیس شده است. طول دوره تحصیلی این حوزه ۴ سال است و بعضی از خواهران طلبه آن برای ادامه تحصیل به قم سفر می‌کنند. این حوزه علاوه بر برنامه آموزشی، دوره‌های تابستانی با موضوع تربیت خطیب برگزار می‌کند.^{۴۰}

۳۱ - ۴. موسسه امام موسی صدر در صور (خواهران) - معهد الإمام الصدر

این حوزه در سال ۱۹۸۵ م تأسیس شد، ولی بعد از تأسیس دانشگاه اسلامی صور، از سال ۱۹۸۹ م به شعبه‌ای از دانشگاه اسلامی صور تبدیل شد.^{۴۱}

۳۲ - ۴. موسسه امام هادی در بیروت (برادران) - المعهد الإمام الهادی

شیخ ناجی به همراه برادرش شیخ محمد طالب، این حوزه را تأسیس

۳۲. همان، ص ۲۵۲.
۳۳. همان، ص ۲۳۸.
۳۴. همان، ص ۲۴۰.
۳۵. محلی از توابع مرجعین است.

۳۸. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۵۳.
۳۹. همان، ص ۲۵۴.
۴۰. همان، ص ۲۶۰.
۴۱. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۶۰.

اهتمام به تبلیغ مکتب اهل بیت در عرصه بین‌الملل و اهتمام به دروس و روش‌های آموزشی دانشگاهی است. جرعه تأسیس دانشگاه اسلامی لبنان از این حوزه زده شد.

۵. آسیب‌شناسی و ضعف‌های حوزه‌های علمیه لبنان

بزرگترین مشکلی که حوزه‌های علمیه شیعه لبنان دارد، این است که تأسیس آنها غالباً به صورت فردی و توسط علمای از نجف یا قم برگشته صورت می‌گیرد و مرجع مدیریتی، قانونی یا هماهنگ‌کننده در تأسیس و اداره حوزه‌های علمیه شیعی وجود ندارد. این در حالی است که در لبنان مجلس اعلای شیعیان لبنان که به تدبیر امام موسی صدر تأسیس شده است فعالیت دارد. مشکلاتی که برنبود مرجع مدیریتی حوزه‌های علمیه مترتب می‌شود، به شرح زیر است:

- ۱- ۵. آرا و اندیشه‌های خاص مؤسس در طلاب مدرسه محل تحصیل تأثیر می‌گذارد.
- ۲- ۵. اوضاع سیاسی و امنیتی در حوزه‌های علمیه تأثیر مستقیم دارند.
- ۳- ۵. تأمین مالی حوزه‌های علمیه در پرداخت شهریه و سایر امور مالی یکسان نیست.
- ۴- ۵. تفاوت در روش‌های آموزشی وجود دارد که موجب شده سطح علمی فارغ‌التحصیلان متفاوت باشد.
- ۵- ۵. حوزه‌های علمیه لبنان از منظر مناطق جغرافیایی، از پراکندگی نامناسبی برخوردار هستند.
- ۶- ۵. شرایط پذیرش حوزه‌های علمیه لبنان متفاوت است و این امر موجب آشفتگی در نظام آموزشی می‌شود.
- ۷- ۵. طلابی که به دلایل مختلف از یک حوزه علمیه اخراج می‌شوند، می‌توانند در حوزه دیگر بدون علم حوزه دوم به تحصیل ادامه دهند.
- ۸- ۵. فعالیت حوزه‌های علمیه به وفات و یا اهتمام مؤسس بستگی دارد.
- ۹- ۵. هماهنگی بین حوزه‌های علمیه لبنان وجود ندارد.

سطح علمی طلابی که در حوزه‌های علمیه لبنان تحصیل کرده‌اند، از سطح علمی طلاب فارغ‌التحصیل نجف یا قم پایین‌تر است و شاید دلیل این امر، از گزارشی که از طلاب و روحانیون لبنان داده شده است به دست بیاید. از بین حدود پانصد روحانی در لبنان، بیشتر ایشان کارهای اجرایی را بر امور علمی و پژوهشی ترجیح می‌دهند و برخی دیگر نیز مانند مولوی‌های اهل سنت، فقط روز جمعه در پست روحانی عمل می‌کنند و تعدادی از ایشان نیز فعالیت تبلیغی دینی در لبنان ندارند.^{۴۶} این امر موجب شده است که امر تبلیغ بسیار کم‌رنگ باشد، مثلاً در شهر نسبتاً بزرگ بعلبک در بین ده مسجدی که وجود دارد، فقط در یک مسجد نماز جماعت دایر است یا مثلاً خطیبان دینی معمولاً به جای پرداختن به مباحث دینی و اخلاقی، در زمینه مسائل سیاسی سخن می‌گویند. این در حالی است که

۴۶. محمدحسن نبوی، نگاهی گذرا به لبنان، ص ۶۸.

۳۷- ۴. موسسه شهید اول در سحمر^{۴۶} بقاع غربی (برادران) - المعهد الشرعی الاسلامی

این مدرسه شعبه مؤسسه شهید اول بیروت است و توسط شیخ القاضی أسدالله حرشی با هماهنگی علامه محمد مهدی شمس‌الدین تأسیس شد. مدرسه شهید اول در شهر سحمر بقاع غربی از سال ۱۹۸۲ م به دلیل اشغالگری نیروهای اسرائیلی به ساختمان دیگری انتقال یافت. این مدرسه تا سال ۱۹۹۱ م فعالیت داشت، ولی بعد از آن محل مدرسه به کتابخانه عمومی و سالن اجتماعات تبدیل شد.^{۴۷}

۳۸- ۴. موسسه شهید اول در بیروت (برادران) - معهد الشهید الأول

این مؤسسه در سال ۱۹۷۹ م توسط علامه محمد مهدی شمس‌الدین که رئیس مجلس اعلای شیعیان لبنان بود، در منطقه غبیری بیروت تأسیس شد. از مهم‌ترین مدارس علمیه آن زمان بوده و حدود ۷۰ نفر طلبه داشته است. اکنون فعالیت این مدرسه به شدت ضعیف است. این حوزه دلیل روشنی است بر ارتباط فعالیت مدارس شیعی لبنان با مؤسسين آن که مدرسه در نبود مؤسس فعالیت‌های خود را تعطیل می‌کند و چه بسا بسته می‌شود.

۳۹- ۴. موسسه علوم دینی امام صادق در خربه‌السلام^{۴۸} جبل عامل (برادران) - معهد الإمام الصادق للعلوم الدينية

این مؤسسه توسط سید عبدالمحسن فضل‌الله که یکی از علمای بنام جبل عامل بود، با وجود اشغالگری‌های منطقه تأسیس شد. حوزه علمیه امام صادق در دو سطح مقدمات و سطوح فعالیت داشت که از سال ۱۹۸۸ م در اثر ناامنی‌های منطقه از فعالیت باز ماند. این حوزه در زمان فعالیتش تأثیرات مهمی در آگاهی دینی و بصیرت فرهنگی منطقه داشته است.

۴۰- ۴. موسسه مطالعات اسلامی در صور (برادران) - معهد الدراسات الإسلامية

این مدرسه در سال ۱۹۶۷ م، بعد از سفرهای امام موسی صدر به برخی کشورهای آفریقایی تأسیس شد و از طلبه‌های آفریقایی پذیرش داشت. در این حوزه علاوه بر دروس فقه و اصول و منطق و قرآن و حدیث که در حوزه‌های علمیه لبنان معمول است، دروس خطابه و ادبیات عرب و نهج البلاغه و تجوید نیز تدریس می‌شد. این مدرسه بعد از ریزش شدن امام موسی صدر در سال ۱۹۷۸ م رو به ضعف نهاد.^{۴۹}

این حوزه سومین حوزه علمیه معاصر لبنان است و امتیاز آن،

۴۶. سحمر یکی از روستاهای بقاع است.

۴۷. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۳۶.

۴۸. روستایی در تنین است که در بالای کوهی قرار دارد و اطراف آن دره‌های بزرگی است.

۴۹. فیصل کاظمی، الحوزات الشیعیة المعاصرة، ص ۲۲۷.

فرهنگ عمومی لبنان به علما به دیده احترام نگریسته می‌شود و روحانیون در بین همه مردم، حتی مذاهب دیگر از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند.

۶. جمع بندی و پیشنهاد

به نظرمی رسد حوزه علمیه قم که اکنون شعبه فعال و مؤثری در لبنان دارد، می‌تواند به انسجام و مدیریت حوزه‌های علمیه لبنان سامان بخشیده و مراجع معظم تقلید با تدبیر خویش فعالیت حوزه‌های علمیه شیعه لبنان را قوت ببخشند؛ به ویژه که شیعیان لبنان علاوه خاصی به ایران و شیعیان ایرانی دارند و حتی ایران را وطن اول خود می‌شمارند. برخی از مردم از حضور روحانیون ایرانی در لبنان برای تبلیغ استقبال گرمی می‌کنند و اذعان دارند که اگر روحانیون ایرانی مشکل زبان نداشته باشند، به جای استفاده از روحانیون عراقی در ماه محرم و ماه مبارک رمضان از روحانیون و مبلغان ایرانی بهره می‌برند.

راهکارها و پیشنهادها برای تعالی و رشد علمی و مدیریتی حوزه‌های علمیه لبنان.

۱- ۶. تشکیل مرکز مدیریت منسجم و متحد در لبنان برای مدیریت علمی و آموزشی حوزه‌های علمیه آن.

۲- ۶. ارتباط علمی و آموزشی با مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه قم.

۳- ۶. ارتباط مدیریتی و علمی با مراجع تقلید شیعه ایران و عراق.

۴- ۶. هماهنگی‌های مالی مدیران و مؤسسان حوزه‌های علمیه لبنان در پرداخت شهریه و سایر مخارج حوزه‌های علمیه.

۵- ۶. تبادل استادان و محققین علمی در حوزه‌های علمیه ایران و لبنان برای بهره‌مندی از پتانسیل‌های موجود طرفین و ارتقای مناسبات علمی و پژوهشی.

۶- ۶. امضای تفاهم‌نامه‌های آموزشی و علمی بین حوزه‌های علمیه ایران و لبنان برای بهره‌مندی از تجربه‌های مدیریتی طرفین.

۷- ۶. ایجاد نمایندگی حوزه علمیه لبنان در مرکز مدیریت حوزه علمیه ایران و بالعکس.

۸- ۶. انتشار مجلات علمی و تخصصی مشترک در موضوعات علمی و تخصصی.

۹- ۶. گسترش زبان‌آموزی طلبه‌ها به دو زبان فارسی و عربی به صورت کاربردی.

منابع

الف) کتاب و مقاله

۱. بولس جواد؛ تاریخ لبنان؛ بیروت؛ دار النهار للنشر، ۱۹۷۲م.
۲. صدرهاشمی، سیدمحمد؛ «نهضت علمی جبل عامل: فرازی از تاریخ شیعیان لبنان»، نشریه فرهنگ و هنر، چشم انداز ارتباطات فرهنگی، اسفند ۱۳۸۴، شماره ۲۱.
۳. عمرو یوسف؛ صفحات من ماضی الشیعة و حاضرهم فی لبنان؛ ج ۱، بیروت؛ دار المحجة البيضاء، ۲۰۰۶.
۴. فراتی، عبدالوهاب؛ «نقش امام موسی صدر در ارتقای جایگاه شیعیان در لبنان»، شیعه‌شناسی، زمستان ۱۳۸۷، شماره ۲۴، ص ۲۱۳ - ۲۳۸.
۵. کاظمی، فیصل؛ اللوزات الشیعیة المعاصرة؛ بیروت؛ انتشارات محجة البيضاء، ۲۰۱۱م.
۶. نبوی، محمد حسن؛ «نگاهی گذرا به لبنان»؛ مجله مبلغان، تیر ۱۳۷۹، شماره ۶.

ب) دیدار و مصاحبه

۱. دیدار با دکتر نجیب نورالدین مسئول مؤسسه مطالعات اسلامی بیروت، ۱۹ مارس ۲۰۱۳م.
۲. دیدار با سیدشهاب‌الدین نبوی در مدرسه الرسول الاکرم، ۱۰ آوریل ۲۰۱۳م.
۳. دیدار با سیدعلی فضل‌الله در دفتر علامه فضل‌الله حارة حریک بیروت، ۲۳ مارس ۲۰۱۳م.
۴. دیدار با شیخ حسان عبد‌الله در مرکز تجمع علمای مسلمین لبنان در بیروت، ۳ آوریل ۲۰۱۳م.
۵. دیدار با شیخ حسین عبدالله مسئول اداره شرعی دفتر علامه فضل‌الله در بیروت، ۱۰ آوریل ۲۰۱۳م.
۶. دیدار با شیخ حسین ماجد در مدرسه شرعی حارة حریک بیروت، ۹ آوریل ۲۰۱۳م.
۷. دیدار با شیخ عبدالامیر شمس‌الدین در مسجد امام صادق بیروت، ۵ آوریل ۲۰۱۳م.
۸. دیدار با شیخ عبدالامیر قبلان در مجلس اعلا شیعیان لبنان بیروت، ۱۳ مارس ۲۰۱۳م.
۹. دیدار با شیخ رائد بیزیک رئیس دفتر علامه بیزیک در بعلبک، ۲۸ مارس ۲۰۱۳م.
۱۰. دیدار با سیدجعفر مرتضی در منزل ایشان ضاحیه بیروت، ۱۵ مارس ۲۰۱۳م.
۱۱. دیدار با علامه سیدجعفر مرتضی در ضاحیه بیروت، ۱۵ مارس ۲۰۱۳م.
۱۲. دیدار با علامه عقیف نابلسی در مرکز سیده زهراء صیدا، ۱۸ مارس ۲۰۱۳م.
۱۳. دیدار با سید حسینی مدیر حوزه امام علی بیروت، ۲۰ مارس ۲۰۱۳م.
۱۴. دیدار با شیخ محمد بیزیک در دفتر ایشان در بیروت، ۲۱ مارس ۲۰۱۳م.